

Klaudy K. 1997. Barátságatlan nyelvpárok. A jelzős főnévi csoport viselkedése a fordításban. In: Mihalovics Á. et al. (szerk.) *Könyv Dezső Lászlónak*. Nyíregyháza: BDTF. 87–105.

Barátságatlan nyelvpárok A jelzős főnévi csoport viselkedése a fordításban¹

1. Kontrasztív nyelvészet és fordítástudomány

A kontrasztív nyelvészet, amely a fordítástudomány keletkezésekor nagy szerepet játszott a fordítás vizsgálatában (Svejcer 1973, Barhudarov 1975, Kühlwein 1981) századunk 80-as éveiben visszaszorult, sőt heves támadások célpontjává vált, mint olyan megközelítés, amely megengedhetetlenül leegyszerűsíti a fordítás bonyolult folyamatát (Snell-Horby 1988). Susan Bassnett és Andre Lefevere a 90-es években új fordítástudományi sorozatot indított a Routledge kiadónál, amelynek bevezetőjében kijelentik, hogy "kulturális fordulat" (cultural turn) ment végbe a fordítástudományban, vége a forrásnyelvi szöveg és a célnyelvi szöveg összehasonlításának, ehelyett a fordítástudománynak a kultúrakutatás (culture studies or cultural studies) legújabb eredményeit felhasználva azt kell vizsgálnia, hogy a társadalmi viszonyok, az uralkodó ideológiák, a hatalmi viszonyok, a társadalmi szerepek, a nemi szerepek stb. hogyan tükröződnek a fordítói tevékenységben a fordítások funkciójában stb.(1990:4).

Ha örvendetesen új szempontokkal gazdagítja is a fordítástudományt a kulturális fordulat - bár meg kell jegyezni, hogy a hagyományos értelemben vett kulturális aspektus sosem hiányzott a fordítás kutatásából, legfeljebb az a vitatható új megközelítés, amely a kultúra kutatását a hatalmi viszonyok vagy a nemi szerepek kutatásával azonosítja (Baker 1996), – nem szabad megfeledkeznünk arról, hogy a fordítás elsősorban mégiscsak kétnyelvű beszédtevékenység, ami azt jelenti, hogy bármely nyelvből fordítunk bármely nyelvre a fordítás folyamata sohasem lehet független a fordítás folyamatában összetalálkozó illetve szembekerülő

¹ Ezúton szeretném hálás köszönetemet kifejezni Dezső Lászlónak, aki a 70-es években, amikor nyelvtanárként és fordítóként dolgoztam, felkeltette érdeklődésemet a nyelvészeti kutatás iránt. Az alcím utalás Dezső Lászlónak *A jelzős "főnévi csoport" kérdései a magyarban* című tanulmányára (*NytudÉrt* 76.sz.) amely egyik első nyelvészeti olvasmányom volt, és nagy hatást tett rám.

két nyelv hasonlóságaitól és különbségeitől. A nyelvi hasonlóságokról és különbségekről beszélve a nyelvi szót a lehető legtágabban értelmezzük, tehát nemcsak a nyelvi rendszerekben, hanem a nyelvhasználatban, a szövegszervezési eszközökben, a szövegkoherencia megteremtésében, a téma-réma tagolásban stb. megnyilvánuló jellegzetességekre gondolunk.

2. A nyelvek "viselkedése" a fordításban

A fenti jellegzetességeknek megfelelően minden nyelvpár viszonylatában megfigyelhető bizonyos típusú "fordítási viselkedés", ami azt jelenti, hogy mindkét nyelvnek vannak olyan jellegzetességei amelyek csak a másik nyelvre való fordítás folyamatában jelentkeznek, csak a másik nyelv tükrében rajzolódnak ki. Az angol például másképp viselkedik akkor, amikor franciára vagy németre fordítják – mondhatni jóval barátságosabban – és másképp, amikor magyarra fordítják. Az egyes nyelvek tipológiai sajátosságai nyelvpároktól és fordítási irányoktól függően megszabják a fordítás nyelvi nehézségeit, amelyek attól hogy rajtuk kívül a fordítónak még számtalan más, nem nyelvi jellegű nehézséggel is meg kell küzdenie, még nem tekinthetők irrelevánsnak.

A nyelvpárok egymással szembeni viselkedése szabja meg a fordítói műveletek, más terminussal átváltási műveletek egy részét is. Az "átváltási műveletet" a fordítástudományban szintén elterjedt "transzformáció" terminus helyett használom, hogy elkerüljem a generatív nyelvleírásra való utalást (az "átváltási művelet" terminus használatáról bővebben Klaudy 1994). Az "átváltási művelet" a fordításkutatásban természetesen éppen olyan fikció mint a "transzformáció" a generatív grammatikában. A forrásnyelvi szöveggel a fordításban nem történik semmi, megmarad olyannak, amilyenek írója fogalmazta. Az átváltási művelet – ha történik ilyesmi egyáltalán – a fordító fejében történik, amikor átlép a forrásnyelvből célnyelvbe és a forrásnyelvi szöveg alapján (nem belőle) létrehoz egy célnyelvi szöveget. Azért használom a feltételes módot, mert a fordítástudományban még nincsenek olyan empirikus kutatások, amelyek az átváltási műveletek pszichikai realitását igazolnák.

Az átváltási műveleteknek természetesen nemcsak a forrásnyelv és a célnyelv rendszerbeli vagy a nyelvhasználatbeli különbségeiben rejlő okai vannak, hiszen a fordítás nyelven kívüli tényezői éppoly fontos szerepet játszanak a fordítói döntésekben. Mindazonáltal ebben a cikkben hat olyan átváltási műveletet illetve három olyan egymással ellentétes

műveletpárt fogok vizsgálni (**balra helyezés/jobbra helyezés, kihagyás/betoldás, felemelés/lesüllyesztés**), amely a jelzős főnévi csoport nyelvpáronként és fordítási irányonként eltérő "fordítási viselkedésével" magyarázható. A vizsgált nyelvpárok és fordítási irányok a következők: angol-magyar, magyar-angol, német-magyar, magyar német, orosz-magyar, magyar-orosz.

Az hogy a magyar jelzős főnévi csoportra tipológiailag a **rectum+regens** (Dezső 1978), vagy más terminussal a **módosító+módosított** (É Kiss 1978), sorrend jellemző, szemben az indoeurópai nyelvekre jellemző **regens+rectum** vagy **módosított+módosító** sorreddel, hogy a magyar **balra bővít** (míg az orosz **jobbra bővít** (Ferenczy 1973) vagy, hogy a főnév határozói bővítményeinek elhelyezkedése a magyarban **balraágazó** (SMNy 1. 280) az köztudott volt eddig is. Ennek a nagyon egyszerű tipológiai különbségnek azonban messzemenő következményei vannak akkor, amikor a magyar nyelv a fordítás folyamatában szembekerül a tőle tipológiailag eltérő nyelvekkel.

3. Az egybevetett nyelvek

Az egybevetés anyagául angol, német és orosz irodalmi művek magyar fordításai és magyar irodalmi művek angol, német és orosz fordításai szolgálnak. Fontos hangsúlyozni, hogy kizárólag azért vettem példáimat irodalmi művekből, hogy példatáramat megóvjam a gyors avulástól. Ennek megfelelően a példák nem különlegesen leleményes, bravúros fordítói megoldások, hanem a fordítók kétnyelvű beszédtevékenységében szinte mondatonként előforduló mindennapi, mondhatni tömeges megoldások.

A magyarral, mint finnugor nyelvvel szembeállított három idegen nyelvet, az angol, német és orosz nyelvet összefoglaló néven indoeurópai nyelveknek fogom nevezni és IE nyelvekként fogom rövidíteni. Ennek oka a következő. A nyelvtipológiai szakirodalomból köztudott, hogy a vizsgált három IE nyelv lexikai és grammatikai rendszere több alapvető tulajdonságát tekintve azonos módon tér el a magyar nyelv lexikai és grammatikai rendszerétől (vö: analitikus morfológiai és lexikai szerkesztésmód az IE nyelvekben - szintetikus morfológiai és lexikai szerkesztésmód a magyarban, szintetikus mondatszerkesztés az IE nyelvekben - analitikus mondatszerkesztés a magyarban, dominánsan SVO alapszórend az IE nyelvekben, dominánsan SOV alapszórend a magyarban, a főnévi szószerkezetek balra bővítése a magyarban és jobbra bővítése ill. jobbra bővítése is az IE nyelvekben, alany-prominencia az

angolban - topic prominencia a magyarban stb. (Bárczi 1975, Dezső 1975, 1978, 1980, É Kiss 1983 stb). Ennek alapján a három IE nyelv együttes kezelése szinte magától kínálkozott.

Az említett fordítási műveletpárok - mind a kiváltó okot mind a megnyilvánulási formát tekintve - a **grammatikai átváltási műveletek** kategóriájába tartoznak, ami azt jelenti, hogy a forrásnyelv és a cél nyelv grammatikai rendszerének különbségei miatt van rájuk szükség, és a művelet eredménye a cél nyelvi mondatnak a forrásnyelvi mondatétól eltérő grammatikai struktúrájában nyilvánul meg.

4. Első műveletpár: balra helyezés/jobbra helyezés

4.1. A jelenség általános jellemzése

Grammatikai **áthelyezésről** akkor beszélünk, amikor a fordító megváltoztatja a mondat elemeinek sorrendjét, azaz a **szórendet**.

Szórendváltásra szinte minden mondat fordításakor sor kerül, bármely nyelvről fordítunk bármely nyelvre. A szórendi átváltások egy része **kötelező**, ha nem hajtjuk őket végre, nem kapunk grammatikailag helyes cél nyelvi mondatot. A kötelező szórendi átváltásokra tehát a nyelvek grammatikai rendszerének különbségei miatt van szükség. A kötelező szórendi átváltásokról elmondható azonban, hogy egy szórendi okokból kötelezően átváltandó forrásnyelvi szerkezetnek többféle megfelelője lehet a cél nyelvben, tehát a fordítónak még a kötelezően végrehajtandó átváltások esetében is több cél nyelvi lehetőség között kell választania.

A szórendi átváltások másik része **nem kötelező**. Ha nem hajtják őket végre a fordítók, akkor is helyes cél nyelvi mondatot kapnánk. Azért változtatják meg mégis a szórendet, hogy a cél nyelvi mondat jobban illeszkedjék a cél nyelvi szöveg egészébe. A nyelvek között ugyanis nemcsak a grammatikai rendszer tekintetében, hanem a **szövegépítési szokásokban** is különbségek vannak. Minden nyelvben más eszközök szolgálnak az előző mondatra vagy az előző szöveg egészére való **visszautalásra**, a következő mondatra vagy a következő szöveg egészére való **előreutalásra**, a lényeges mondanivaló **kiemelésére** stb. Ezek között a "szövegszervezési" eszközök között fontos szerepet játszik a szórend.

Rátérve az általunk vizsgált nyelvekre, két nagy különbség van a magyar és az IE nyelvek között, mely a szórendi áthelyezések nagy részét szükségessé teszi. Az egyik a **mondatok alapszórendjét**, a bővítményeknek az állítmányhoz viszonyított helyét érinti; a másik a **jelzők elhelyezkedését** a jelzős főnévi csoporton belül. Míg a vizsgált idegen nyelv-

vekben a mondat alapszórendje SVO (subjectum-verbum-objectum) típusú, a magyarban dominánsan (nem kizárólag) SOV (subjectum-objectum-verbum) típusú. Míg a vizsgált IE nyelvekben a jelzői bővítmények a főnévtől jobbra és balra egyaránt elhelyezkedhetnek, a magyarban majdnem kizárólag csak a főnévtől balra helyezkedhetnek el. Az alábbi átváltási műveletek egy részét ezek a különbségek indokolják.

4.2. Jobbra álló jelzők balra helyezése

Az angol, német, orosz és a magyar **jelzős szerkezetek** hasonlítanak egymásra abban, hogy a **melléknévi** jelző az alapszótól **balra** áll (*piros alma*, *red apple*, *roter Apfel*, *krasznoje jabloko*). Eltérnek viszont abban, hogy míg a vizsgált IE nyelvekben a **főnévi** jelzők (birtokos jelző, határozói jelző) legtöbbször az alapszótól **jobbra** állnak (*taverna in the upper town*, *Mann mit einem Rucksack*, *cselovek v kapjusone*), a magyarban a jobbra bővítés lehetőségei korlátozottak, inkább csak címekben vagy mondat végén lehet jobbra bővített szerkezeteket alkalmazni, mivel utánuk nehéz folytatni a mondatot (*taverna a felsővárosban*, *ember hátizsákkal*, *ember csuklyában*).

Az első átváltási művelet, amely ebből a különbségből következik, hogy az angol, német és orosz **posztpozitív**, tehát az alapszótól jobbra álló jelzőkből a magyarban **prepozitív**, azaz az alapszótól balra álló jelző lesz.

(1) *angol* → *magyar*:

When he arrived at the port Weld went straight to the taverna *in the upper town*
... (Greene 257)

A kikötőbe érve Weld első útja a *felsővárosi* tavernába vezetett. (Örkény 18)

(2) *német* → *magyar*:

Ein Mann *mit einem Rucksack* stieg aus und ein hochgewachsener Junge.
(Seghers 156)

A csónakból *hátizsákos* ember szállt ki egy nyurga fiúval. (Thury 308)

(3) *orosz* → *magyar*:

Tot cselovek *v kapjusone* pomesztyilszja nevdaleke ot sztolbi na trjohnogom taburetke

... (Bulgakov 144)

A *csuklyás* ember háromlábú zsámolyszéken ült nem messze a megfeszítettektől

... (Szöllősy 209)

Látjuk, hogy nemcsak egyszerű áthelyezésről van szó, hanem szófajváltás is végbemegy: a határozói viszonyt kifejező főnévi jelzőkből (taverna *a felsővárosban*, ember *hátizsákkal*, ember *csuklyában*) melléknévi jelző lett (*felsővárosi* taverna, *hátizsákos* ember, *csuklyás* ember).

4.3. Balra álló jelzők jobbra helyezése

Ellenkező irányú áthelyezés és szófajváltás lesz jellemző a magyarról IE nyelvekre való fordításban. A jelzők balról jobbra kerülnek, a melléknévi jelzők egy részéből főnévi jelző lesz.

(4) *magyar* → *angol*:

Egy *fehér kabátos* asszisztens jelent meg. (Csáth 11)

An assistant *in white* came in. (Kessler 184)

(5) *magyar* → *német*:

Egy *kecskeméti* papra van szükségem! (Mikszáth 13)

"Ich brauche einen Pfarrer *aus Kecskemét*!" (Szekács 12)

(6) *magyar* → *orosz*:

Egy *piros ruhás* lány a szomszédos asztalnál elneveti magát. (Rejtő 11)

Kakaja-to gyevuska *v krasznom platye* nye uderzsalasz ot ulibki. (Alekszandrov 8)

4.4. Fordítástechnikai megjegyzések az áthelyezéssel kapcsolatban

A jobbra álló jelzői bővítmények balra helyezése az IE magyar fordításban **kötelező** átváltási művelet, mert ha a fordító nem végzi el, nem kap grammatikailag helyes magyar mondatot. Ebből az következne, hogy a **automatikus** is, azaz a kezdő fordítók is elvégzik, tehát elméletileg ez a művelet automatikusan, tanulás nélkül is része a fordítók fordítástechnikai kompetenciájának.

A **fordítástechnikai kompetencia** többek között azt jelenti, hogy a fordító tudatosan vagy nem tudatosan, de mindenesetre rutinosan alkalmazza az átváltási műveleteket, azaz könnyedén közlekedik oda-vissza a két nyelv között. A nyelvi rendszerek különbségeiből következő átváltási műveletek elméletileg kötelezőek és automatikusak. Kötelezőek, mert ha nem hajtja őket végre a fordító nem kap grammatikailag helyes célnyelvi mondatot, és automatikusak, mert a fenti okokból kifolyólag a kezdő fordító is végrehajtja őket.

A jobbra álló jelzők balra helyezése esetében azonban nem ilyen egyszerű a helyzet. Fordítások elemzése azt mutatja, hogy a **birtokos jelzők** esetében a balra helyezés automatikus, de a **határozói jelzők** esetében nem. A határozói jelzők esetében ugyanis bizonyos esetekben, amikor nem fenyeget az a veszély, hogy a határozói jelzőt az igei állítmány bővítményeképp értelmezzük, elfogadható a jobboldali elhelyezés (címelekben, leltári tételekben, szaknyelvi terminusokban, mondat végén). A kezdő fordítók pedig az IE nyelvek hatására kibővítik a hátravetett határozói jelzők használati körét, és olyankor is élnek vele, amikor az igei állítmány bővítményeképp is értelmezhető és ezért félreértést okozhat. Erre a jelenségre a magyar nyelvhelyességi kézikönyvek is rámutatnak, mint idegen nyelvi hatásra (vö. *Nyelvművelő Kézikönyv* 1980: I.1084-1085).

Erre a csapdára tehát fel kell hívni a kezdő fordítók figyelmét. A nyelvek fordítási viselkedésének megfigyeléséből fakadnak az olyan intuíción alapuló tanácsok, amelyet tanárok, szerkesztők, lektorok gyakran adnak a kezdő fordítóknak, hogy ugyanis az IE nyelvek mondatainak fordítását "mindig a végén kell kezdeni". Ez a tanács azon az alapon helyes megfigyelésen alapul, hogy az IE nyelvekről magyarra való fordítás sorozatos **balra helyezésekből** áll. Szószerkezeti szinten a jelzős szerkezetek jobbra álló bővítményei kerülnek balra, mondatszinten pedig a magyar nyelvre dominánsan jellemző SOV szórendnek megfelelően az igei állítmány egyes bővítményei. A hangsúlyos bővítmény ugyan elfoglalja a magyar fordított szórendű vagy gyenge szemantikai töltésű igei állítmány előtti bal első helyet, de ez nem azt jelenti, hogy a többi bővítményt nem lehet balra helyezni. IE nyelvekről magyarra való fordításnál ezért arra kell vigyázni, hogy a sorozatos balra helyezések miatt – melyek általában automatikusan végbemennek, – az igei állítmány, amely fontos támpontja a mondatszerkezet megértésének, ne csússzon túlságosan a mondat végére.

Az a tanács, hogy a "fordítást a mondat végén kell elkezdni" természetesen "visszafelé", tehát magyarról IE nyelvekre fordítva is érvényes. A magyarról IE nyelvekre való

fordítás ugyanis sorozatos **jobbra helyezésekből** áll. Szó szerkezet szinten a magyar jelzős szerkezetek balra álló bővítményei kerülnek jobbra, mondat szinten pedig az IE nyelvekre jellemző SVO szórendnek megfelelően az igei állítmány egyes bővítményei. A jobbra helyezési tendenciát a magyarról IE nyelvekre való fordításban erősíti a szenvedő cselekvő átváltás is.

5. Második műveletpár: betoldás/kihagyás

5.1. A jelenség általános jellemzése

Míg a **lexikai** betoldásokat az olvasók háttérismereteinek különbségei teszik szükségessé, a **grammatikai** betoldásokra a nyelvek közti szintaktikai különbségek miatt kényszerülnek a fordítók.

A szintaktikai lehetőségek különbsége az ún. "**hiányzó kategóriák**" problémájával függ össze. Bizonyos nyelvtani kategóriák (pl. a főnevek neme, névelő, névutó, igekötő, elváló igekötő, tárgyas ragozás stb.) az egyik nyelvben léteznek, a másikban nem. Ha olyan nyelvre fordítunk, ahol "plusz" kategóriák vannak, a fordító betoldást alkalmaz, ha olyan nyelvre fordítunk, ahol "mínusz" kategóriák vannak, a fordító kihagyást alkalmaz.

Ugyancsak oka lehet a grammatikai kihagyásnak és betoldásnak, ha a szóban forgó grammatikai kategória mindkét nyelvben megvan (pl. személyes névmás a németben és a magyarban, határozatlan névelő a németben és a magyarban, határozott névelő az angolban és a magyarban), de **más a funkciója**, mások a használati szabályai.

És végül oka lehet a grammatikai betoldásnak, ha az egyik nyelvre jellemző tömör (főnévi vagy igenévi) szerkezetet a másik nyelvben nem lehet hasonló tömörséggel visszaadni, hanem valamilyen módon (kisegítő elemek betoldásával) fel kell lazítani.

5.2. Jelzősítő elemek betoldása a jobbra álló jelzők balra helyezésekor

Mint említettük, míg az IE nyelvekben a főnevek prepozicionálisan és posztpozicionálisan egyaránt bővíthetők, a magyar főnevek bővítményei általában a főnév előtt állnak, a posztpozicionális bővítés lehetőségei korlátozottak. Az *Utazás a koponyám körül* típusú jobbra bővített szerkezeteket inkább csak címekben, vagy mondat végen használjuk, a mondat belsejében a bővítmények természetes helye a főnév előtt van. Az előző pontban vizsgált balra helyezés gyakran szófajváltással azaz "jelzősítéssel" jár, és ehhez kisegítő elemek betoldására van szükség. Ilyen jelzősítő elemek például egyes magyar melléknévi igenevek

(*való, lévő, szóló, történő, gyakorló, intézett, folytatott*), amelyeknek saját jelentése elhomályosult, s nem jelentésük miatt van rájuk szükség, csak "mondatszerkesztési kényszer" miatt kerülnek bele a magyar mondatba.

(7) *angol* → *magyar*:

Miss Amelia and the men on the porch neither answered his greeting nor spoke.

They only looked at him. (McCullers 16)

Miss Amelia és a verandán *levő* férfiak nem köszöntek vissza, s nem is szóltak semmit. Csak nézték. (Szász 17)

(8) *német* → *magyar*:

... er war nur so abgemagert aus Unzufriedenheit mit sich selbst. (Kafka 218)

... az önmagával *való* elégedetlenség tette mindezt. (Tandori 236)

(9) *orosz* → *magyar*:

Iz licsnih otnosenyij *sz* *aresztantami*, i rasszproszov *advokata*, *osztorozsnovo szvjascsenyika*, *szmotrityelja*, ... Nyehljudov prisol k zakljucsenyiju ... (Tolsztoj 323)

A foglyokhoz *intézett* kérdésekből, az ügyvéddel, a fogházlelkésszel, a felügyelővel *folytatott* beszélgetésekből ... Nyehljudov azt a következtetést vonta le ... (Szöllősy 407)

A bővített IE főnévi szerkezetek jelzősítésére nemcsak ilyen deszemantizálódott, azaz tartalmatlan magyar melléknévi igenevek szolgálhatnak. Az alábbi példákban "tartalmas" melléknévi igeneveket találunk (*szegezett, bevont, megkent*). A tartalmas melléknévi igenevek esetében különösen kell ügyelni a fordítónak, hogy a melléknévi igenév alapjául szolgáló ige érvényes szókapcsolatot alkosson a főnévi alaptaggal: *fogast szegez a falra, bőrrel bevonja a könyvet, krémmel megkeni a süteményt*.

(10) *angol* → *magyar*:

Liz took her coat off the peg on the kitchen wall and they went out the door.

(Hemingway 190)

Liz levette kabátját a konyhafalra *szegezett* fogasról, és kiléptek az ajtón (Szász 191)

(11) *német* → *magyar*

Dann nahm Frau Balek das große Buch mit einem braunen Lederrücken, trug das Gewicht ein und Zahlte das Geld aus, Pfennige oder Groschen und sehr, sehr selten einmal eine Mark. (Böll 87)

Balkéné asszonyság azután elővette a barna bőrrel *bevont* nagy könyvet, bevezette a súlyokat, és kifizette a pénzt, pfennigeket és garasokat, és néha, nagyon ritkán, egy márkát. (Rayman 259)

(12) *orosz* → *magyar*:

... v zapilenoj vitrineye mutno vidnyelisz zselezniye liszti sz tyeszni mi rjadami *pirozsni h c rizsim kremom*. (Bulgakov 62)

... egy poros kirakatban vastepsik díszelegtek, vörös krémmel *megkent* sütemények garmadával...(Elbert 52)

A grammatikai betoldás tehát majdnem mindig "szintaktikai kényszer" következménye. Valamit be kell toldani a mondatba, hogy grammatikailag helyes mondat jöjjön létre. Mivel a betoldott elemek, pl. a bővített főnévi szerkezeteket jelzősítő melléknévi igenevek (pl. *való, lévő, történő, megjelenő, elhelyezkedő, található, látható, észlelhető*) nem mindegyike tekinthető semleges nyelvi elemnek, hanem van saját jelentésük is, a betoldás művelete bizonyos fokú mérlegelést igényel a fordító részéről.

5.3. Jelzősítő elemek kihagyása a balra álló jelzők jobbra helyezésekor

A grammatikai kihagyás a fordításban a betoldástól eltérően általában inkább "szintaktikai lehetőség" mint "szintaktikai kényszer".

A tartalmatlan vagy tartalmas jelzősítő melléknévi igeneveket (*való, szóló, szolgáló, álló, fekvő, elhelyezkedő* stb.), amelyek az elsősorban balra bővíthető magyar főnevek bővítmé-

nyeinek összekapcsolására szolgálnak, a magyarról idegen nyelvre való fordításkor ki **lehet** hagyni.

(13) *magyar* → *angol*:

Szótlánul kitergette maga előtt a tepertőt *tartalmazó* papirosokat. (Krudy 139)

... without a word he set out the paper with cracklings on it. (Bozsó 45)

(14) *magyar* → *német*:

Gizikét bámulta, aki a kerek asztal mellett ült mereven ölbe *tett* kézzel, mint egy igaz háziasszony ... (Szabó 7)

Er starrte Gizike an, die unbeweglich am runden Tisch saß, die Hände im Schoß, wie eine richtige Huasfrau ... (Thies 5)

(15) *magyar* → *orosz*:

A Monte-Carlo felé **vezető** országúton a sors különös kegye óvta ezen a napon a járműveket egy *veszettnek látszó taxitól*. (Rejtő 24)

Na sossze k Monte Karlo tolko oszobaja miloszty szugybi hranyila v etot gyeny transport i pesehodov ot javno vzbesennovoszja takszi. (Alekszandrov 24)

Erre az átváltási műveletre, tehát a jelzősítő melléknévi igenevek kihagyására a magyarról IE nyelvekre való fordításban, ritkábban kerül sor, mint betoldására az IE nyelvekről magyarra való fordításban. Ennek két oka van. Az egyik, hogy az eredeti magyar szövegek írói, akik nincsenek "mondatszerkesztési kényszerhelyzetben", általában úgy fogalmazzák mondataikat, hogy ne legyen szükség kiegészítő elemekre. A másik, hogy bár elvben a magyar mondatokban a balraágazásnak nincsenek mennyiségi korlátai, és éppen a jelzősítő elemek segítségével a balra álló bővítmények sora bármilyen hosszú lehet, a gyakorlatban a magyar szövegek szerzői nem szokták kihasználni ezt a lehetőséget.

5.4. Fordítástechnikai megjegyzések a betoldással és a kihagyással kapcsolatban

A jelzősítő melléknévi igenevek betoldása **kötelező** átváltási művelet, elvégzése nélkül nem kapunk grammatikailag helyes mondatot. Teljesen automatikusnak mégsem nevezhető. A

kezdő fordítók többféle hibát szoktak elkövetni: vagy rossz melléknévi igenevet toldanak be, vagy rossz helyre toldják be a melléknévi igenevet, vagy éppen e fentiekől való félelmükben és valamiféle rosszul értelmezett magyar nyelvhelyességi megfontolásból kihagyják a jelzősítő *való*-t (vö. *Nyelvművelő Kézikönyv* 1980: I. 1084-1085).

A grammatikai betoldások és kihagyások viszonyában érdekes **aszimmetria** figyelhető meg. A deszemantizálódott, üres melléknévi igenevek betoldása a bővített IE jelzős szerkezetek magyarra való fordításakor "**szintaktikai kényszer**" ezt szinte mindig elvégzik a fordítók. Kihagyásra viszont a magyar jelzős szerkezetek fordításakor ritkán kerül sor. Két okból. Az első, amit már említettünk, hogy a magyar szerzők általában úgy fogalmazzák mondataikat, hogy ne legyen szükség "kiszegítő elemekre". A második, hogy a kihagyás a magyar jelzős szerkezetek fordításakor inkább "**szintaktikai lehetőség**" mint "szintaktikai kényszer", és a fordítók általában hajlamosak arra, hogy az **explicitáció** elvét kövessék, azaz - ha van választási lehetőségük - a hosszabb, kifejtettebb megoldásokat válasszák.

6. Harmadik műveletpár: felemelés/lesüllyesztés

6.1. A jelenség általános jellemzése

Grammatikai felbontáson és felemelésen két meglehetősen különböző műveletet értünk. Az első művelet az, melynek eredményeként **egyetlen** forrásnyelvi mondatból **több** célnyelvi mondat lesz a fordításban. Ezt az átváltási műveletet viszonylag ritkán alkalmazzák a fordítók. A másik művelet során a mondat határon belül marad a fordító, de "**kibontja**" tagoltabbá, explicitebbé teszi a mondatot. A forrásnyelvi mondat bővített névszói vagy igenévi szerkezeteit önálló célnyelvi tagmondatokkal, "mondategységekkel" fordítja, azaz **felemeli** őket a mondat szintjére.

Grammatikai összevonáson és lesüllyesztésen ugyancsak két különböző műveletet értünk. Az egyik művelet az, melynek eredményként **két vagy több** forrásnyelvi mondatból **egyetlen** célnyelvi mondat lesz. Ezt az átváltási műveletet viszonylag ritkán alkalmazzák a fordítók. A másik, jóval gyakrabban alkalmazott átváltási művelet során a mondat határon belül marad a fordító, de a forrásnyelvi mondat valamelyik önálló mondategységét főnévi vagy igenévi szerkezetté alakítja, azaz **lesüllyeszti** a mondat szintje alá.

6.2. A jelzős főnévi csoport felemelése a mondat szintjére

Az IE jelzős főnévi csoportok felemelése, önálló mondategységgel való fordítása a harmadik művelet, amelyet a magyar és az IE főnévi szerkezetek bővíthetőségi különbségei váltanak ki. A bővíthetőség irányában jelentkező különbségeknek ugyanis **mennyiségi** következményei is vannak. Az a tény, hogy a magyar főnevek szinte kizárólag csak prepozicionálisan (balra) bővíthetők, az IE főnevek pedig posztpozicionálisan (jobbra) is bővíthetők önmagában is több bővítmény elhelyezését teszi lehetővé, hiszen **több lehetséges pozíció** áll rendelkezésre a jelzői bővítmények elhelyezésére. Ehhez járul még az is, hogy a főnév utáni pozícióban eleve több bővítmény elhelyezésére van lehetőség mint a főnév előtt, hiszen az alapszó ismeretében a **memóriát nem terheli** az egymás után következő bővítmények sora, és nem kell a bővítményeket - Deme László kifejezésével élve - "emésztetlenül hurcolni a támpontig" (Deme 1971).

Elvileg – az előző fejezetben említett kiegészítő melléknévi igenevek alkalmazásával – a magyar balra bővítésnek sincsenek mennyiségi akadályai, de a gyakorlatban – talán éppen a memória túlzott megterhelését elkerülendő – az eredeti magyar szövegek szerzői nem szokták kihasználni a végtelen balra bővítésnek ezt a lehetőségét.

A jobbra bővítés lehetőségei tehát az IE jelzős főnévi csoportokban szinte korlátlanok (*the degree of its understanding of the whole social body, Verhalten zur Welt oder zur Gesellschaft*), a magyar jelzős főnévi csoportokban viszont korlátozottak, ha ezek a posztpozicionális bővítmények a magyar fordításban is posztpozícióban maradnak (*viszony a világhoz vagy a társadalomhoz*) nem lehet utánuk folytatni a mondatot, ha pedig prepozícióba kerülnek (*az egész társadalom funkcionálása struktúrájának megértésének a foka*), gyakran értelmetlen szóhalmazt kapunk. Ezért kell a fordítónak kibontani a bennük rejlő mondatot, azaz önálló mondategységként felemelni őket a mondat szintjére.

(16) *angol* → *magyar*:

A people's capacity to govern itself democratically is thus proportionate to the *degree of its understanding of the structure of functioning of the whole social body*. (Koestler 136)

A népek demokratikus öngazgatási képessége tehát egyenes arányban áll azzal, *hogy az illető nép milyen mértékben értette meg a maga társadalmának szerkezetét és a szerkezet működésének törvényeit*. (Bart 194)

(17) *német* → *magyar*

Ich kann mein *inneres Verhalten zur Welt oder zur Gesellschaft* nicht anders als widerspruchsvoll bezeichnen. (Mann 231)

Ha azt kérdezik, milyen volt belső viszonyom a világhoz vagy a társadalomhoz, csak azt mondhatom: csupa ellentmondás. (Lányi 213)

6.3. Önálló mondat egység lesüllyesztése jelzős főnévi csoporttá

A magyarról IE nyelvekre való fordításban az önálló mondat egységeket gyakran "vissza kell göngyölni", le kell süllyeszteni a mondat szintje alá, azaz főnévi szerkezetté kell alakítani.

(18) *magyar* → *angol*:

Elmeséltem, *hogy az utóbbi napokban mennyit mászkáltam mindenfelé, mikkel foglalkoztam,* mintha leírt akarnék csinálni, ... (Karinthy 286)

I thereupon told him *about my comings and goings of the last few days* and gave him a kind of diary of what I had been doing,...(Barker 30)

(19) *magyar* → *német*:

A Vörös Ökör kisharangja a tetőn lévő fatornyoskában dallamosan *gingallózott,* jelezve, hogy nyolc óra *van* és mindjárt *kezdődik* a tanítás. (Kosztolányi 29)

Die kleine Glocke des "Roten Ochsen" in ihrem hölzernen Dachtürmchen verkündete *mit silberhellem Geläut die achte Stunde und somit den Beginn des Unterrichts.* (Koriath 137)

Az fenti példában a magyar mondat három állítmányából (*gingallózott, van, kezdődik*), kettőt jelzős főnévi szerkezetté süllyesztett le a fordító (*mit silberhellem Geläut, den Beginn des Unterrichts*), így a három mondat egységből álló magyar összetett mondat egyetlen "egyszerű", bár nagyon bővített mondattá vált a fordításban.

6.4. Fordítástechnikai megjegyzések felemeléssel és a lesüllyesztéssel kapcsolatban

A felemelés és a lesüllyesztés **nem kötelező** átváltási művelet, és a kezdő fordítók egyáltalán nem végzik el automatikusan. Minél rutinosabb a fordító, annál gyakrabban emeli mondatszintre az IE mondatok bővített főnévi szerkezeteit. A felemelés tulajdonképpen a balra helyezés és a bővítés alternatívája. A rutinos fordítók azért alkalmazzák gyakran a felemelést, mert az a kényelmesebb megoldás. Ilyenkor ugyanis a bővített főnévi szerkezet alapszavából igei állítmány lesz, és az ige körül könnyebb elhelyezni a bővítményeket. Az, hogy a magyar főnév jórészt csak balra bővíthető az rendkívül kényelmetlenné teszi a bővítmények elhelyezését. Ha a jelzősítő elemekből többet is kell alkalmazni - aminek elméletileg nincs akadálya, - nehézzé válik a mondat megértése:

(20) *felemelés nélkül:*

Csak az Európai Unión kívüli országokkal *folytatott* kereskedelem útjában *álló* korlátozások eltörlését *elősegítő* rendelkezéseknek a tagországok *általi* meghozatala teremtheti meg a feltételeit annak, hogy

(21) *felemeléssel:*

A tagországoknak olyan rendelkezéseket kell *hozniuk*, amelyek *elősegítik*, hogy *megszűnjenek* az Európai Unión kívüli országokkal folytatott kereskedelem útjában álló korlátozások, és ez a lépés majd megteremti a feltételeit annak, hogy

A felemelés és lesüllyesztés műveletével kapcsolatban érdekes **aszimmetriát** figyelhetünk meg: felemelésre gyakrabban kerül sor mint lesüllyesztésre. Ennek egyik oka, hogy a magyar fordítók valamiféle analógiás elvet követve akkor is gyakran emelik önálló mondategységé a jelzős főnévi szerkezeteket, ha azok egyetlen jelzői bővítményt tartalmaznak, tehát a felemelést semmiféle szintaktikai kényszer nem diktálja. A másik ok, ami miatt lesüllyesztésre ritkábban kerül sor mint felemelésre, "begöngyölítésre" ritkábban kerül sor mint "kibontásra", az **explicitáció** elvének követése, ami azt jelenti, hogy a fordítók inkább több szóval fordítanak, mint amennyi az eredetiben van.

7. Összefoglalás

A jelzős főnévi csoport bővíthetőségi különbségei három műveletpárt tesznek szükségessé az IE-magyar és a magyar-IE fordításban: balra helyezés/jobbra helyezés, betoldás/kihagyás, felemelés/lesüllyesztés.

Az IE-magyar fordításra a **balra helyezés, a betoldás, és a felemelés** jellemző. Az IE jelzős főnévi csoportban jobbra álló bővítmények a magyar fordításban balra kerülnek, a balra helyezett jelzők elhelyezéséhez, összetartásához gyakran van szükség jelzősítő elemek, azaz, funkcionális, üres, deszemantizálódott melléknévi igenevek (*lévő, gyakorló, elhelyezkedő stb.*) betoldására, s éppen a túl hosszú baloldali bővítménylánc elkerülése érdekében a fordítók gyakran önálló mondategységgé emelik az IE jelzős szerkezeteket.

A magyar-IE fordításra a **jobbra helyezés, a kihagyás és a lesüllyesztés** jellemző, de kisebb mértékben. Ennek a már többször említett érdekes **aszimmetriának** több oka van. Az egyik ok, hogy az eredeti magyar szövegek szerzői eleve a magyar főnevek bővíthetőségi lehetőségeit szem előtt tartva fogalmazzák mondataikat, és így eleve nem hoznak létre olyan hosszú jelzős főnévi csoportokat mint az angol, német és orosz szerzők, akiknek a posztpozicionális bővítés lehetősége is korlátlanul rendelkezésére áll. A másik ok, hogy a fordítók általában kerülnek a kihagyást, a begöngyölítést mivel a fordításra mint kétnyelvű beszédtevékenységre általában jellemző explicitációs elvet követve a kifejtettebb, **explicitebb** megoldásokat részesítik előnyben.

És most kell visszatérni a nyelvek "fordítói viselkedésére". A magyar főnevek bővíthetőségi korlátai (inkább csak egyirányban bővítünk és ott sem nagyon hosszan) csak akkor derülnek ki, ha az IE nyelvek tükrében vizsgáljuk a magyar nyelvet, ha angolul, németül vagy oroszul elgondolt és megfogalmazott mondatot kell magyar formába öntenünk. Önmagukban vizsgálva az IE nyelvekről sem derülne ki, hogy mondataikban a jelzők túlságosan hosszan sorakoznak az alapszó után, ez csak akkor tűnik fel, ha magyarra kell őket fordítani.

A leírt műveletekkel azt próbáltam szemléltetni, amit a címben és a bevezetőben – kissé szokatlan módon – "barátságos" vagy "barátságtalan" viselkedésnek neveztem. A fentiek alapján talán jogos azt állítani, hogy a jelzős főnévi csoportok tekintetében az IE nyelvek rendkívül barátságtalanul viselkednek a magyar nyelvvel szemben, hiszen olyan műveletek elvégzésére kényszerítik a fordítókat (balra helyezés, betoldás, felemelés) amit saját

jószántukból nem tennének meg. Egymással szemben viszont barátságosak, hiszen a posztpozitív jelzők sora akadály nélkül ültethető át angolról németre, németről oroszra stb.

Irodalom

- Barhudarov, L. Sz. 1975. *Jazik i perevod*. Moszkva: Mezsduarodnije odnosenyija.
- Bassnett-McGuire, S., Lefevere, A. 1990. Introduction. Proust's Grandmother and the Thousand and One Nights: The Cultural Turn in Translation Studies. in: Bassnett, S. and Lefevere, A. eds. *Translation, History and Culture*. London-New York: Routledge.
- Bárczi G. 1975. A magyar nyelv jelleme. *Magyar Nyelv* LXX1. 3. 257–268.
- Deme L. 1971. *Mondatszerkezeti sajátosságok gyakorisági vizsgálata*. Bp: Akadémiai Kiadó.
- Dezső L. 1971. A jelzős "főnévi csoport" kérdései a magyarban. *Nyelvtudományi Értekezések*. 76.sz. Budapest: Akadémiai Kiadó.
- Dezső L. 1975. A magyar nyelv típusa. *Magyar Nyelv* LXII. 3. 268–274.
- Dezső L. 1978. Elmélet és törvényszerűségek a tipológiában. *Általános nyelvészeti tanulmányok*. XII. 29–59.
- Dezső L., Nemser, W. (eds.) 1980. *Studies in English and Hungarian Contrastive Linguistics*. Bp: Akadémiai Kiadó.
- Dezső L. (ed.) 1982. *Contrastive Studies. Hungarian-English*. Bp: Akadémiai Kiadó.
- Dezső L. 1984. *Tyipologicseszkaja harakterisztika russzkoj grammatyiki v szoposztavlenyii sz vengerszkoj*. Bp: Tankönyvkiadó.
- É. Kiss K. 1983. *A magyar mondat szerkezet generatív leírása*. Bp: Akadémiai Kiadó.
- Ferenczy Gy. 1973. *A többtagú nominális szerkezetek szintagmatikája*. Kandidátusi Értekezés. Kézirat. Bp.
- Klaudy K. 1996. *A fordítás elmélete és gyakorlata*. Doktori értekezés. Kézirat. Bp.
- Komisszarov, V. N. 1973. *Szlovo o perevogye*. Moszkva: Mezsduarodnije odnosenyija.
- Kühlwein, W. - Thome, G. - Wilss, W. ed. 1981. *Kontrastive Linguistik und Übersetzungswissenschaft*. München: Wilhelm Fink Verlag.
- Nyelvművelő kézikönyv*. 1980. szerk.: Grétsy L. Bp: Akadémiai Kiadó. 1980.
- Snell-Hornby, M. 1988. *Translation Studies. An Integrated Approach*. Amsterdam: Benjamins.
- Strukturális magyar nyelvtan*. I. Mondattan. 1992. szerk.: Kiefer F. Bp: Akadémiai Kiadó.
- Svejcer, A. D. 1973. *Perevod i lingvisztyika*. Moszkva: Vojennoje Izdatyelsztvo.

Források

- Bulgakov, M. 1982. *Masztyer i Margarita*. Moszkva: Hudozsesztvennaja lityeratura.
- Bulgakov, M. 1970. *A mester és Margarita*. Bp: Európa. F: Szöllősy Klára.
- Bulgakov, M. 1982. *Izbrannoe. Morfij, Hanszkij ogony*. Moszkva: Hudozsesztvennaja lityeratura.
- Bulgakov, M. 1981. *Morfium. A kán tüze. Elbeszélések, tárcák, karcolatok*. Bp: Európa. F: Elbert János, Sándor László.
- Böll, H. 1965. *Der Waage der Baleks. Als der Krieg ausbrach*. Erzählungen. München: Deutscher Taschenbuchverlag.
- Böll, H. 1965. *A Balke-család mérlege. Doktor Murke összegyűjtött hallgatásai*. Bp: Magvető. F: Rayman Katalin.
- Csáth G. 1973. *Apa és fiú*. Bp: Szépirodalmi Könyvkiadó.
- Csáth G. 1983. *Opium and Other Stories*. New-York: Penguin Books. F: Jascha Kessler and Charlotte Rogers.
- Greene, G. 1972. *Collected Stories*. London: The Bodley Head.
- Greene, G. 1974. *Az utolsó lehetőség. Válogatott elbeszélések*. Bp: Európa. F: Borbás Mária, Kéry László, Osztovits Levente, Örkény István, Prekop Gabriella, Sükösd Mihály, Szobotka Tibor, Takács Ferenc, Török Gábor.
- Hemingway, E. 1987. *The End of Something. Selected stories*. Bp: Európa.
- Hemingway, E. 1987. *Valami véget ér. Válogatott elbeszélések*. Bp: Európa. F: Szász Imre, Róna Ilona, Réz Ádám, Ottlik Géza.
- Kafka, F. 1979. *Der Hungerkünstler. Erzählungen*. Leipzig: Verlag Philipp Reclam jun.
- Kafka, F. 1973. *Az éhező művész. Elbeszélések*. Bp: Európa. F: Tandori Dezső.
- Karinthy F. 1977. *Utazás a koponyám körül*. Bp: Szépirodalmi Könyvkiadó.
- Karinthy F. 1992. *A Journey Round My Skull*. Bp: Corvina. F: Vernon Duckworth Barker.
- Koestler, A. 1940. *Darkness at Noon*. London: Jonathan Cape.
- Koestler, A. 1988. *Sötétség délben*. Bp: Európa-Reform. F: Bart István.
- Kosztolányi D. 1981. *Esti Kornél*. Bp: Szépirodalmi Könyvkiadó.
- Kosztolányi D. 1986. *Kornél Esti. Schachmatt. Novellen*. Bp: Corvina. F: Dorothea Koriath, Jörg Buschmann.
- Krúdy Gy. 1961. Utolsó szivar az Arabs Szürkében. *Magyar Elbeszélők. III.* 135–160. Bp: Szépirodalmi Könyvkiadó.
- Krudy Gy. 1979. The Last Cigar at the Grey Arab. *44 Hungarian Short Stories*. 41–68. Bp: Corvina. F: Bozsó Patricia.

- Mann, T. 1954. *Bekenntnisse des hochstaplers Felix Krull*. Fischer Verlag.
- Mann, T. 1973. *Egy szélhámos vallomásai*. Bukarest: Kriterion. F: Lányi Viktor.
- McCullers, C. 1978. *The Ballad of the Sad Café*. Bp: Európa.
- McCullers, C. 1978. *A Szomorú Kávéház balladája*. Bp: Európa: Szász Imre.
- Mikszáth K. 1983. *A beszélő köntös*. Bp: Szépirodalmi Könyvkiadó.
- Mikszáth K. 1967. *Der sprechende Kaftan*. Bp: Corvina. F: Erzsébet Székács.
- Rejtő J. (P. Howard) 1989. *A tizennégy karátos autó*. Bp: Magvető.
- Rejto E. 1989. *Zolotoj avtomobil*. Bp: Corvina. F: Alekszandrov, I.
- Seghers, A. 1970. *Das siebte Kreuz*. Leipzig: Verlag Philip Reclam jun.
- Seghers, A. 1979. *A hetedik kereszt*. Bp: Európa: F: Thury Zsuzsa.
- Szabó M. 1983. *Az őz*. Bp: Szépirodalmi Könyvkiadó.
- Szabó M. 1985. *Eszter und Angela*. Berlin-Weimar: Aufbau Verlag. F: Vera Thies.
- Tolsztoj, L.N. 1977. *Voszkreszenyie*. Moszkva: Szovremennyik.
- Tolsztoj, L.N. 1962. *F: Szöllősy Klára*